

РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ

1. Формування державної системи УСРР

На окупованих українських територіях 6 січня 1919 р. російські більшовики проголосили про створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Головою її уряду В. Ленін призначив Х. Раковського. За Конституцією УСРР (березень 1919 р.), що максимально повторювала текст Конституції РСФРР, владні повноваження надавалися радам. Вищими органами влади проголошувалися Всеукраїнський з'їзд рад, обраний ним Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), що діяв між з'їздами, та уряд — Рада народних комісарів (раднарком, РНК). Місцевими органами влади вважалися губернські, повітові та волосні з'їзди рад, а між їхніми скликаннями — відповідні виконавчі комітети.

Конституція УСРР позбавляла виборчих прав усіх «експлуататорів» — тих, хто використовував найману працю, їхніх «прислужників» — священиків, колишніх службовців, поліцейських та ін. Було обмежено й права трудящих: один делегат обирався від сільської волості (незважаючи на кількість населення), від 10 тис. робітників і від 1 тис. червоноармійців. Як наслідок, чужі українству люди перевищували чисельність українських делегатів удесятеро.

Однак місцеві виконкоми все одно не корилися більшовикам. Тому, у супереччя конституції, у повітах і волостях більшовики формували т. зв. революційні комітети (ревкоми), а в селах — комітети незаможних (комнезами), використовуючи їх як слухняне знаряддя диктатури комуністів. Головним інструментом цієї диктатури стала Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК, (рос.) ВУЧК) — «каральний меч революції», який знищував усіх, хто протистояв владі комуністів.

УСРР стала складовою єдиного державного механізму, очоленого державними органами РСФРР. 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК опублікував декрет про «воєнно-політичний союз». Згідно з ним, централізоване керівництво військовими комісаріатами, радами народних господарств, залізницями, фінансами та робочою силою покладалося на раднарком РСФРР та його наркомати. Військовий комісаріат УСРР був розформований, Український фронт ліквідовано й уключено до складу Південного фронту. Уряд УСРР було зведено до обласної ланки управління.

2. Політика «воєнного комунізму»

Метою цієї політики було підпорядкування всіх ресурсів Росії та завойованих народів потребам Червоної армії, яка мала вторгнутися в Європу й здійснити світову революцію. Оскільки «воєнний комунізм» суперечив

загальнолюдським принципам господарювання, то запровадити його можна було лише використовуючи силу зброї.

Складові політики «воєнного комунізму»					
націоналізація промисловості	реквізиції хліба	примус до неоплачуваної праці	відмова від товарно-грошових відносин	заміна ринку прямим розподілом товарів	червоний терор

Спочатку радянська влада вдалася до ліквідації товарно-грошових відносин, заборонивши діяльність банків і конфіскувавши на свою користь золото й інші цінності. Наступним кроком стала націоналізація цукрової промисловості, великих шахт, металургійних, хімічних, машинобудівних заводів. Керівництво ними перейшло до Вищої Ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР. Це призвело до припинення роботи майже 2/3 підприємств. Решта працювала недбало, з перебоями й недовантаженням.

«Воєнний комунізм» — система заходів соціально-економічного характеру, що мала на меті побудову нових, т. зв. комуністичних відносин, заснованих на націоналізації землі, промислових підприємств, торгівлі, ліквідації товарно-грошових відносин, примусовій трудовій мобілізації, централізованому розподілі продуктів і товарів. В Україні проводився російсько-більшовицькою владою протягом 1918-1921 рр.

Ліквідувавши товарно-грошові відносини, а з ними й заробітну платню, комуністи вдавалися до примусової праці. У січні 1920 р. було створено т. зв. Українську трудову армію, чисельністю 30 тис. «бійців». Оскільки робітники намагалися уникнути мобілізації до цієї армії, то в кожному губерньському центрі було організовано табори примусових робіт. Лише голод примушував робітників і службовців іти на роботу, щоб отримати мізерний продовольчий пайок.

Щоб дати продовольчі пайки працівникам міста, потрібно було реквізувати майно або продукцію в сільських трудівників. Політику реквізицій було узаконено 11 січня 1919 р., коли РНК РСФРР запровадив своїм декретом в окупованій Україні продрозкладку. За нею селяни мусили свою продукцію віддавати радянській державі за обіцянку отримати в майбутньому промислову продукцію. Одночасно була заборонена торгівля зерном. Селян, які намагалися продавати хліб, оголошували спекулянтами, «ворогами революції», грабуючи й страчуючи їх.

До 1 червня планувалося реквізувати 50 млн, а до осені — 140 млн п хліба. Опорою більшовицького режиму в українському селі стали комнезами. Саме вони здійснювали продрозкладку на місцях, отримуючи за це переваги при розподілі землі, звільнення від податків та 10-20 % відібраного збіжжя.

Захищаючи свій хліб, селяни чинили опір. Тому протягом 1919 р. продзагонам вдалося заготовити не більше 8 млн п хліба. Причому в селян більшовики зуміли відібрати лише 4 млн п хліба, решту було вивезено з поміщицьких маєтків та ін.

3. Антибільшовицький повстанський рух

Політика «воєнного комунізму» викликала масове незадоволення селянства. Проти більшовиків піднялося щонайменше 250 тис. українців, що в кілька разів перевищило чисельність армії А. Денікіна. Проте стихійність і прив'язаність до рідних місць, політична наївність перешкоджали їм вигнати російсько-більшовицьких зайд, яких уважали «розбійниками й грабіжниками».

Характерною вадою українського повстанського селянського руху була відсутність сформованої національної свідомості. Більшість повстанців не пов'язувала інтереси своєї громади, малої Батьківщини з потребою в Українській державі. Тому національним урядам і не вдалося використати повстанський рух для вирішення завдань національного масштабу. Незважаючи на вади, повстанці майже паралізували тил червоних.

Червоний терор — злочин проти людяності. Щоб подолати опір українського народу, більшовики використали армію, створивши спеціальний внутрішній фронт під командуванням К. Ворошилова. Оскільки селяни-червоноармійці могли «проявити м'якість», до каральних дій залучали загони т. зв. «інтернаціоналістів»: китайців, латишів, угорців та ін. «Інтернаціоналісти» вдавалися до найжорстокіших форм терору, масово спалюючи й вирубуючи цілі села.

Реквізиція (від латин. *requisition* — вимога) (конфіскація) — примусове вилучення радянською державою або військовою владою майна у власника без будь-якої компенсації.

Продрозкладка (продовольча розкладка) (січень 1919 р. — березень 1921 р.) — реквізиційний спосіб заготівлі сільськогосподарської продукції, виробленої українськими селянами.

Водночас уряд УСРР рекомендував «м'якші» форми терору: узяття заручників, накладання контрибуції на непокірні села, розстріли організаторів непокори, ув'язнення в концтаборах, яких було створено 18.

У містах тим часом лютували чекісти. Так, у Києві діяло понад 20 відділень ВУЧК, кожне з яких стало гігантською катівнею та моргом. Число жертв другої більшовицької інтервенції вже вимірювалося не тисячами, а десятками тисяч.

4. Отаманщина

За умов зруйнування старої держави, поширення анархії, глибокої соціально-економічної кризи, втрати авторитету українськими політичними силами, найавторитетнішими на місцях були отамани. Формально визнаючи владу С. Петлюри, отамани стали військовими правителями цілих губерній, повітів і волостей. Вони намагалися привабити маси закликами до боротьби з експлуататорами, давали нездійсненні обіцянки й водночас реквізували провіант. Безвладдя використовували й кримінальні елементи, чинячи погроми та грабежі.

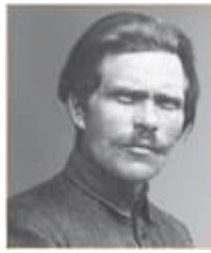
Серед отаманів вирізнявся Петро Болбочан, командир Запорозького корпусу, який контролював територію Харківщини та Полтавщини, підтримував Директорію. Отамани Матвій Григор'єв (Херсонщина) і Данило Терпило (Зелений) (Південна Київщина) схилилися до радянської влади. На Чернігівщині домінував «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині — «чорний курінь смерті» отамана Гуцоля, на Поділлі діяв загін під командуванням полковника армії УНР Якова Шепеля.

Найяскравішою особистістю серед отаманів був Нестор Махно. Непоказний статурою, він виявляв надзвичайну силу волі, незламною переконаністю надихав своє найближче оточення й десятки тисяч селян. Щоб захистити їх від примусових поставок продовольства, Н. Махно в серпні 1918 р. створив невеликий повстанський загін. За давнім українським звичаєм його шанобливо нарекли «батьком». У різний час його загін, згодом дивізія, а потім армія налічували від кількох до 50 тис. бійців (10 тис. кінноти, 40 тис. піхоти на 12 тис. тачанок). Запорукою воєнних успіхів Н. Махна було швидке та вміле маневрування. Завдяки легендарним тачанкам, які були озброєні кулеметами, посилювалася вогнева міць майже в будь-якій точці бою, вони проходили понад 100 км за добу.

На контрольованих територіях батько Махно встановлював «вільний радянський лад». Він ішов на воєнно-політичні домовленості й із С. Петлюрою, і з червоними. Після того як більшовики зрадили його після взяття Криму, він до літа 1921 р. вів з ними запеклу боротьбу, а 28 серпня з невеликим загonom прорвався за румунський кордон.

Отаманщина — стан сваволі й анархії, який породила соціальна стихія за умов слабкості чи бездіяльності органів державної влади.

Особистості

***Нестор Міхненко** (батько Махно) (1888-1934) народився в с. Гуляйполі на Катеринославщині в бідній селянській родині. З дитинства наймитував, працював на заводі, став членом групи «хліборобів-анархістів-комуністів», яка здійснила кілька пограбувань і політичне вбивство.*

1910 р. був засуджений до смертної кари. З огляду на молодий вік, смертну кару замінили на довічну каторгу.

У березні 1917 р. повернувся до Гуляйполя й очолив Гуляйпільську раду робітничих і селянських депутатів, яка, не чекаючи розв'язання земельного питання Всеросійськими Установчими зборами, відібрала землю в поміщиків і наділила нею селян. З 1921 р. — в еміграції. Помер у паризькій лікарні.

Директорія УНР намагалася об'єднати курені та загони отаманів в єдину армію УНР, проте їхнє число й неконтрольованість зростали. Отаманщина засвідчила про розрізненість українських демократичних сил, неготовність до спільних державотворчих дій та захисту молодії Української держави.

Василь Чучупака

Холодноярська республіка. Легендарна Холодноярська республіка розпочалася з невеликого загону самооборони (22 особи), який було створено в 1917—1918 рр. на прохання ігумені славнозвісного Мотронинського Свято-Троїцького монастиря. У 1919 р. загін перетворився на полк гайдамаків Холодного Яру під командуванням сільського учителя, прапорщика царської армії Василя Чучупака. Наприкінці 1919 р. чисельність полку досягла 15 тис. бійців. Він визнавав владу Директорії УНР, протистояв більшовицькому

«воєнному комунізму» і денікінському режиму. У листопаді 1919 р. холоднорярці проголосили Чигиринський повіт Холоднорярською республікою, відновили дію законів Директорії УНР.

Історичний факт

Захисник Холоднорярської республіки Ю. Горліс-Горський у книжці «Холодний Яр» (Львів, 1926) ознайомив майбутніх оунівців, упівців з тактикою партизанської боротьби, життям холоднорярців, уключаючи й вітання: «Слава Україні! — Героям слава!» («Козакам слава! — Україні слава»!).

5. Окупація польськими військами території Західної області УНР

У дні поразки під Чортковом на допомогу Польщі прийшла Антанта. 25 червня 1919 р. Вища рада Версальської конференції офіційно дозволила Польщі окупувати всю Східну Галичину й вивести свої війська налінію Збруча із застереженням, що вона, за змогою, забезпечить автономію цієї території, а також політичну, релігійну й особисту свободу її мешканців.

Отямившись від поразки, 28 червня польські війська перейшли в контрнаступ. Вони прорвали український фронт під Янчином (нині с. Іванівка Перемишлянського р-ну Львівської обл.) і примусили УГА знову відступити до Збруча.

Протягом 16-18 липня УГА в цілковитому порядку зі зброєю в руках перейшла р. Збруч, залишивши територію ЗУНР. Разом з армією перейшло й державне керівництво, відступило й чимало цивільного населення, здебільшого інтелігенції, яка служила в українських державних установах.

Історичне джерело

Учасник визвольних змагань О. Назарук згадував: «Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з іншого — більшовики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу, і від заходу... Артилерія мала ще трохи аmunіції, а піхота вже ні, Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії стримувати натиск ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі... щоб мали час відступити наші обози з хворими й пораненими, з майном».

Отже, у Кам'янці-Подільському зустрілися державні установи УНР і ЗУНР. Українські лідери не зуміли погодити свої інтереси. Є. Петрушевич вважав, що в умовах, які склалися, треба сконцентрувати всі зусилля на зміцненні Галичини. Адже вона мала найрозвинутішу національну традицію,

культуру та дієву армію. Є. Петрушевич не бажав мати нічого спільного з поляками, а його оточення пропонувало укласти союзний договір із запеклим ворогом С. Петлюри — генералом А. Денікіним. Тим часом урядовці Директорії вважали, що потрібно шукати порозуміння саме з Польщею, щоб відбити російсько-більшовицький та білогвардійський наступи.

6. Наступ об'єднаних українських армій на Київ

Об'єднання УГА й армії УНР призвело до докорінної зміни стратегічної ситуації на Правобережжі. 80-тисячна об'єднана армія під командуванням генерала М. Юнакова протягом місяця звільнили все Правобережжя.

30 серпня 1919 р. київське угруповання під командуванням генерала УГА А. Кравса вступило в західні околиці Києва. Майже одночасно до міста зі сходу вступили денікінські полки. 31 серпня о 10-й год на Думській площі (тепер майдан Незалежності) Запорозький корпус УНР зустрівся з російськими частинами. Побачивши, що на площі денікінці вивішують трикольори, українці зірвали один з них. Зав'язалася перестрілка. Перед Директорією постала проблема: дати бій Денікіну й стати «союзником» більшовиків чи разом з білогвардійцями продовжити вигнання більшовиків. Вирішено було утриматися від бойових дій з білими. Українські сили вийшли з Києва й зупинилися на лінії Ігнатівка-Васильків-Германівка. На порозумінні з Денікіним, заради зближення з Антантою, наполягало й керівництво ЗУНР.

Отже, завдяки спільним зусиллям армій УНР і ЗУНР вдруге було вигнано денікінців і більшовиків з Правобережної України. Водночас Лівобережна Україна потрапила під білогвардійську окупацію.

7. Наступ білогвардійських військ на УНР

Напружені відносини з денікінським урядом незабаром стали ворожими. 22 вересня було перехоплено наказ Добровольчої армії заволодіти територією, яку контролює УНР, і знищити її армію. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну А. Денікіну. З 26 вересня до кінця жовтня 1919 р. за Правобережжя відбувалися запеклі бої. Наприкінці жовтня українська армія почала втрачати боєздатність, насамперед через поширення епідемії тифу, а також через нестачу зброї.

За цих умов командування УГА заради порятунку своєї практично знищеної тифом армії 6 листопада пішло на союз з Білою армією й визнало підпорядкування УГА А. Денікіну. У такий спосіб військове керівництво ЗУНР тоді сподівалося, що співпраця із союзником Антанти допоможе врегулювати відносини з іншим союзником Антанти — Польщею.

Події цих днів спонукали Є. Петрушевича заявити про припинення збройної боротьби за державність. Не бачачи перспектив подальшої збройної

боротьби, 16 листопада 1919 р. Є. Петрушевич виїхав до Відня, щоб продовжити боротьбу дипломатичними засобами.

Отже, відстоюючи національну державність, ЗУНР зазнала поразки. Проіснувавши лише 257 діб, ЗУНР продемонструвала найпослідовнішу програму державного будівництва на теренах тогочасної України.

У листопаді 1919 р. армія УНР залишилася наодинці з білими й червоними. Її чисельність не перевищувала тоді 8-10 тис. бійців. Розпочався відступ до Кам'янця-Подільського, який згодом назвали «Листопадовою катастрофою».

Історичне джерело

Настала зима, а в армії не вистачало обмундирування, насамперед взуття та провіанту. Посилювалася епідемія тифу. «На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки дірковими шинелями. Важкохворих залишали під опіку селян, але й самі вони часто цілими родинами лежали хворі. Військові частини зменшились у своєму складі, у сотнях залишалося від 5 до 10 бійців, а полки доходили до 50-60 багнетів», — згадував один з учасників тих подій генерал О. Удовиченко.

15 листопада в Кам'янці-Подільському на засіданні Директорії та уряду було прийнято рішення запропонувати польському командуванню зайняти Кам'янець-Подільський. Наступного дня уряд та армія УНР залишили місто. Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави. Так, наприкінці 1919 р. сили УНР виявилися майже вичерпаними.

Перший зимовий похід (6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р.). Проте уряд та армія УНР не збиралися покладатися лише на зовнішню підтримку. 6 грудня було прийняте рішення перейти до партизанських методів ведення війни й розпочати зимовий похід. У армії УНР залишалося майже 10 тис. боєздатних бійців, які прорвали денікінський фронт між Козятином і Калинівкою (нині Вінницька обл.) і 24 грудня без бою зайняли Вінницю. В останній день 1919 р. армія УНР вступила до Умані. Цим успіхом на Правобережжі сприяли перемоги більшовиків над денікінцями, які відступали на південний схід, а Україну знову брали під свій контроль більшовики. Зимовий похід сприяв піднесенню морального духу як армії, так і мирних мешканців.

Знову почав відроджуватися повстанський антибільшовицький селянський рух. Армія УНР сприяла координації дій повстанських загонів. Її успіхи вселяли надію й у підупале духом політичне керівництво, спонукали його до продовження політичної боротьби за незалежну державу.

Історичне джерело

Розгорнуту оцінку зимовому походу дав тодішній голова уряду УНР І. Мазепа, який брав у ньому безпосередню участь. Він підкреслював, що за п'ять місяців зими та весни 1920 р. армія «зберегла себе морально та фізично. Населення годувало й зодягало армію, постачало їй усе потрібне й усіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні».